

УДК 168.5

DOI: 10.31548/hspedagog2020.04.130

СВІДОМІСТЬ ТА САМОСВІДОМІСТЬ У ПСИХОАНАЛІТИЧНОМУ ФЕНОМЕНОЛОГІЧНОМУ ТА ЕКЗИСТЕНЦІЙНОМУ ДИСКУРСІ

Л. А. ЧЕКАЛЬ, кандидат філософських наук,

доцент кафедри соціальної роботи та реабілітації

Національний університет біоресурсів і природокористування України

L_chekal@nubip.edu.ua

ORCID:0000-0002-3081-3876

Анотація. Розгорнуто аналіз проблеми ірраціональної рефлексії у найглибших своїх контекстах, поданих мислителями XX століття. Послідовно розглянуто специфіку концептуалізації самопізнання та структури психіки, а також особливостей методології пізнання й самопізнання в контексті визначення цінностей та пріоритетів розвитку особистості. Розглянуто соціально-історичні детермінанти психіки та поведінки людини та зазначено, що психіка людини не залежить від будь-яких обмеженостей, на кшталт тримірності простору й часу. Вона не підкоряється фізичним законам та має певний надперсональний шар у своїй структурі. Здійснено огляд головних понять і проблем ірраціональної рефлексії, продемонстровані приклади їх застосування в ситуаційних контекстах, реконструйовані теоретичні взаємозв'язки та найважливіші концептуальні дискусії. Теоретичне значення проблеми пізнання та самопізнання визначається центральною роллю людини як особистості в суспільстві та історії. Здійснений аналіз свідчить про те, що методологія пізнання та самопізнання має ґрунтуватись на принципах аксіологічної незаангажованості, єдності логічного й історичного, а також - на взаємоузгодженості соціальної теорії та практики.

Ключові слова: свідомість, самосвідомість, рефлексія, емпіризм, воля, релятивність, іманентність, раціональність, ірраціональність, несвідоме, сублимація, соціальна цензура, феноменологія, інтенційність, психоаналіз, екзистенціалізм.

Актуальність теми (Introduction). Поняття «рефлексії» з'являється у філософському обігу ще за часів давньогрецьких спроб уможливлення самопізнання (від софістів з протагорівською "людиною-мірилом усіх речей" та сократівського "пізнай самого себе" - до об'єктивації Божественного Розуму Платоном і Аристотелем). Перші спроби з'ясувати, яким чином відбувається кореляція взаємодії світ – свідомість, очевидно, були здійснені софістами Протагором, Продіком, Горгієм та іншими мислителями V ст. до Р.Х. У раціональному поданні дана проблематика плідно розвивалась аж до другої половини XIX ст., коли

традиційну метафізику й раціоналістичні тлумачення гносеологічних контекстів було піддано рішучій критиці з боку антропологічно та ірраціоналістично налаштованих європейських мислителів. Актуальність зазначеної проблематики не тільки не була втраченою, а й навіть набула більш широкого контексту. Нагальним стало нове осмислення специфіки свідомості й самосвідомості у світлі нових проблем, висунутих новими суспільно-історичними реаліями. Нині ж, під час тих масштабних перетворень, які демонструє нам сучасне інформаційне суспільство, проблематика, пов'язана з пізнавальними можливостями людини,

© Чекаль Л. А.

HUMANITARIAN STUDIOS: PEDAGOGICS, PSYCHOLOGY, PHILOSOPHY Vol 11(4) 2020

набуває особливої актуальності. І це стосується передусім антропологічної, ірраціональної специфіки пінавального поцесу як у цілому, так і особливостей рефлексії, зокрема.

Аналіз останніх досліджень (Analysis of recent researches and publications). Дане дослідження присвячене концептуалізації проблеми специфіки свідомості та самосвідомості у філософських дискурсах, які мали місце у другій половині XIX-XX сторіччях. Тому, звичайно, головну увагу приділено опрацюванню праць саме представників психоаналітичної, феноменологічної та екзистенційної думки в різних інтерпретаціях. Йдеться, передусім, про науковий спадок З. Фрейда, К. Юнга, Е. Гуссерля, М. Хайдеггера, Ж.-П. Сартра та інших мислителів зазначених часів.

Мета дослідження (Purpose). Філософія свідомості та самосвідомості не тільки посідає фундаційне місце в теоретичних дослідженнях, а й має виняткове практичне значення у різних сферах життєдіяльності сучасної людини. Мета статті – дослідити концептуалізацію специфіки ірраціонального боку процесу пізнання та самопізнання, де і закладені ґрунтовні потенції для інтелектуальної, творчої реалізації особистості.

Матеріали і методи дослідження (Methods). Дане дослідження пов'язане з використанням структурно-функціонального, порівняльно-аналітичного, історичного, психоаналітичного, феноменологічного та інших методів та підходів до розв'язання поставлених проблем. Використання структурно-функціонального підходу сприяло окресленню базисних елементів психічної діяльності в філософському дискурсі. Історико-філософська реконструкція дозволила виокремити проблемне поле і гносеологічну специфіку свідомості та самосвідомості.

Результати (Results). Процес формування уявлень про ірраціональну специфіку і пізнавальні можливості нашої психіки, свідомості та самосвідомості відрізняється багатогранністю поглядів і підходів. Цей шлях, очевидно, є тією ж мірою нескінченним, як і сам пошук істини в процесі пізнання. Висновки статті можна використати для поглибленого вивчення сучасних тенденцій у дослідженні свідомості й самосвідомості людини у їх взаємозумовленості, для усвідомлення перспектив розвитку людської психіки у контексті рефлексивного аналізу співвідношення в ній раціонального та ірраціонального.

Виклад основного матеріалу (Discussion). Очевидно, найяскравішим і найбільш структурованим поданням інтерпретації структури психіки та рефлексії XX ст. є психоаналіз австрійського психотерапевта З. Фрейда. Сутність ірраціональної рефлексії З. Фрейда полягає в конституюванні несвідомого (підсвідомого "Воно") як глобального чинника усєї життєдіяльності людини. "Воно" структурується Фрейдом як чотири шари конструкції з інстинктів, рефлексів та потягів, де нижчим шаром є прояви "первісного дикуна" з його вибуховими афектами (на кшталт, злякався невідомого - вигукнув щось і побіг...). Другим шаром несвідомого у цій умовній структурі є "спогади дитинства" (сукупність емоційних дефіцитів та нереалізацій, які утворили так звані "комплекси"). Йдеться про і "едипів комплекс", і про той, що нині психологи називають "дефлексією" - комплекс відмови в любові (на прикладі дитинства Леонардо да Вінчі, який зарано втратив матір, а отже - її любов, піклування...). Наступний шар - це національні й расові інстинкти, які наразі можемо розуміти як особливості ментальності певної нації, так і вияви несвідомих вподобань даного етносу. І,

нарешті, - найвищий шар структури несвідомого - це, найголовніший, центральний потяг, або - сексуальний інстинкт "лібідо" та інші важливі підсвідомі потяги: честолюбство, потяг до влади, тощо. У своїй сукупності ці шари несвідомого, або "темної маси Воно" і утворюють найважливішу, глобальну частину психіки у її широкому розумінні. Йдеться про психіку як сукупність "Воно", "Его" та "Супер-Его" (див. Рис.1). Фрейд розрізняє два типи особистостей щодо усвідомлення, сублімації (трансформованої реалізації) чи витіснення зазначених підсвідомих потягів та інстинктів. Це, по-перше, "сублімуючий" тип особистості (на прикладі А. Гітлера, якого Фрейд схильний розглядати не стільки як параноїка, скільки як трагічного героя, який, усвідомивши певну частину своїх потужних несвідомих потягів, знайшов у собі сили для їхньої прямої реалізації в політиці і потягнув за собою маси. Інший приклад – Леонардо да Вінчі, який сублімував певні дитячі комплекси у своїй багатомірній діяльності в науці і мистецтві. Останнє ж, на думку Фрейда, є компенсацією нереалізованого лібідо). По-друге, є "витісняючий" тип особистості. Це - люди "оголеної совісті", які соромляться своїх несвідомих потягів і витісняють їх із свідомості, не дозволяючи реалізуватись і повертаючи назад у підсвідомі структури. Як приклад Фрейд розглядає Ф. Достоєвського, який в результаті такого витіснення не тільки глибоко занурився в морально-релігійні пошуки, але й захворів на епілепсію. Як психоаналітик і психотерапевт, Фрейд

розробив низку аналітико-терапевтичних заходів, які застосовував у лікуванні психічних розладів. При цьому маємо зазначити, що тільки завдяки залученню до наукового обігу методології та методик психоаналізу з'явилась можливість розглядати несвідоме як певну структуру з її специфічними рівнями-шарами. Вони мають свої, відмінні від свідомості, характеристики. Але здійснити аналіз несвідомого видається можливим не з позицій свідомості та її ознак, а, навпаки, абстрагуючись від якостей свідомого. Тут маємо спиратись на наявні характерні риси, які виявлені на зазначених рівнях несвідомого, або «Воно».

Найвразливішою ланкою у структурі психіки, на думку З. Фрейда, є "Его" - власне свідомість, на яку тисне саме ця - "темна маса Воно", намагаючись прорватись до усвідомлення та прямої чи сублімованої реалізації. З іншого боку на "Его" тисне "Супер-Его" - соціальна цензура, моральні норми з їх табу та формалізованими наративами. "Супер-Его" - це маска благопристойності, яку ми вдягаємо, щоб постати перед іншими в соціумі, не соромлячись себе справжніх, з очевидними зовнішніми проявами "Воно". Само "Его" посідає, за Фрейдом, незначне місце у структурі психіки, порівняно з сукупністю "Воно". І саме через вразливість та нестабільність "Его"-свідомості людина перманентно відчуває тривогу, двоїстість свого психічного стану. Так працює психічна рефлексія, згідно З. Фрейду.

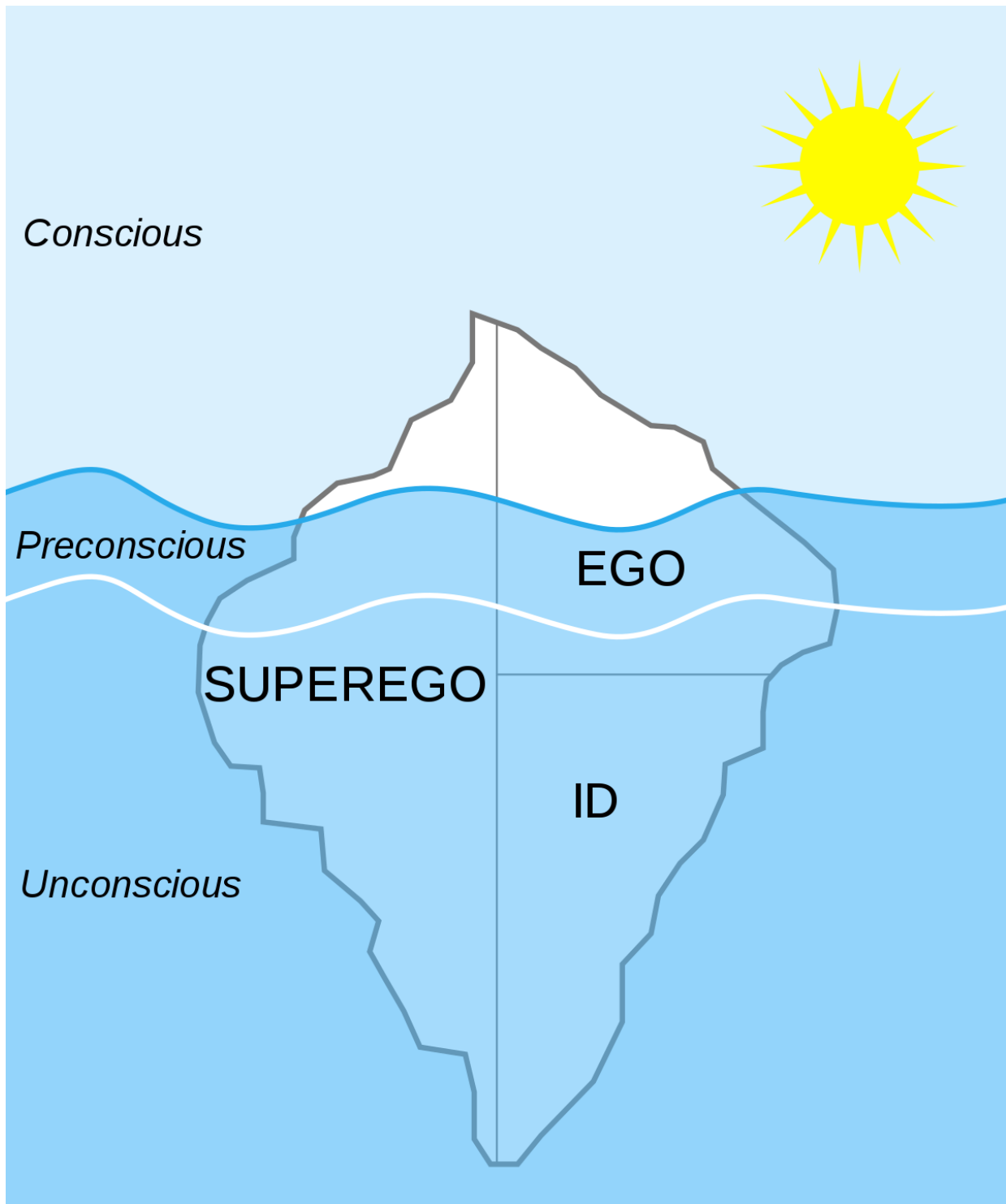

Рис. 1. Структурна модель психіки
 [https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/be/Structural-Iceberg.svg]

Свого аналітичного внеску до концептуалізації самопізнання та структури психіки додав послідовник З. Фрейда швейцарський психоаналітик К. Г. Юнг. Аналізуючи багатовимірний

характер людських сновидінь, він доходить висновку, що є психічні явища, які не обмежуються нашими уявами про простір і час. Психіка людини не залежить від будь-яких

обмеженостей, на кшталт тримірності простору й часу. Вона не підкоряється фізичним законам. Більш того, - і після смерті людини її психіка у певних своїх трансформаційних формах продовжує своє існування. Тобто, на відміну від фрейдистського тлумачення, К. Юнг вважав, що до аналізу структури психіки має бути залучений ще один, найвищий шар несвідомого - "надперсональний шар психіки". Це зумовлено історичністю людської психіки в цілому, і рефлексії - зокрема. Окрім розгляду соціально-історичних детермінант психіки та поведінки людини, К. Юнг зробив спробу концептуалізувати свої погляди щодо національно-расових особливостей ментальності людей, на прикладі порівняльного аналізу психіки європейців та американців. К. Юнг також висловив оригінальні думки щодо перспектив розвитку людської психіки у контексті рефлексивного аналізу співвідношення в ній раціонального та ірраціонального.

У феноменологічній концепції взаємодії свідомості зі світом німецького філософа Е. Гуссерля йдеться про рефлексію як універсальний спосіб аналізу самої свідомості. Поняття "феномен" у філософії є пов'язаним з категорією "явище". У Канта вони синонімічні. Е. Гуссерль спирається на дану категорію з метою дослідити свідомість як таку, без її належності до індивіда. Йдеться про трансцендентальну свідомість, узагальнену й відокремлену від індивіда. Це – сукупність правил функціонування людської

свідомості взагалі. При цьому існування зовнішнього світу не береться до уваги: при сприйнятті свідомістю людини певного контексту важливим є не самий його зміст, а "потік феноменів", який людина сприймає як очевидну даність - тобто, приміром, сприймається не зміст речення оповідача, а його інтонація, жести, кольори одягу, запах парфумів...

Це і є інтуїтивна рефлексія. Адже методом дослідження свідомості є саме інтуїція. Якщо у сприйманні реальності даються факти, то в інтуїції це "ейдоси" (сутності), які є не одиничним, а загальним. Ейдоси є первинними щодо фактів, вони апріорні, незалежні від фактів. Тобто сутності уможливають, за Гуссерлем, існування одиничних фактів (платонівського "світу речей"). Можливо, у цьому контексті Гуссерль деякою мірою позиціонує себе як раціоналіст. Отже, маємо справу з ірраціонально-раціональною феноменологічною рефлексією.

В екзистенційному підході до рефлексії М. Хайдеггера та Ж.-П. Сартра знаходимо обґрунтування її як очевидного джерела неадекватного самоусвідомлення людини. Це зумовлено принциповим позбавленням довіри з боку екзистенціалістів до науково-теоретичного пізнання в цілому. Адже єдиною реальністю тут визнається "екзистенція" – буття людини, яке ніби зафіксоване тут і зараз, в усій невимуженості її наявних відчуттів. В історії

філософії є два концептуальні прецеденти, коли уся побудова світосприйняття починається просто з категорії "буття". Це були метафізичні конструкції елєата Парменіда і німецького класика Г. В. Ф. Гегеля. В обох випадках онтологічним первнем було Буття - об'єктивне ідеальне начало. Екзистенціалізм починається з хайдеггерівського "Час і Буття", де філософ з ірраціоналістичних позицій обирає протилежне Буттю ідеальне начало - категорію Небуття. І тут йдеться не про метафізичний первень. М. Хайдеггер розгортає антропологічну онтологію - онтологію людини. Йдеться не про буття світу, космосу як первинну реальність. Єдиною реальністю тут є буття людини, її екзистенція, або "тут-і-зараз-буття" індивіда. Маємо чуттєво-інтуїтивне сприйняття реальності, яка є наявною свідомістю. Чому ця

реальність тут є Небуттям? М. Хайдеггер виходить із відмінності буття людини від наявного буття речей. Йдеться про те, що людське буття завжди "є тим, чим воно не є": через його відкритість світу й його нерозривний органічний зв'язок зі світом - людина постійно переживає не тільки цілісність своєї екзистенції, але й буття іншого, цілісність речей світу.

М. Хайдеггер позначає структуру людського буття в її цілісності як "турботу". Ця турбота може бути розглянута як сукупність трьох буттєвих складових: "буття-у-світі", "забігання уперед", "буття-у-іманентно-світовому-сущому". За Хайдеггером, "буття-у-світі" – це апіорне визначення людини. Людське буття відрізняється від будь-якого буття речей тим, що постійного тікає від себе уперед. Воно завжди є чимось більшим, ніж воно є даної миті. Воно є своєю можливістю, проектує себе наперед. Людський простір і людський час відрізняються від "фізичного простору" і "фізичного часу". Вони набувають суб'єктивного виміру. М. Хайдеггер розрізняє три модуси людського часу: "буття-у-світі" відповідним є минулий час; "забіганню уперед" – майбутній час; "буття-у-іманентно-світовому-сущому" – теперішній час. Минулий час тут асоціюється з покинутістю, теперішній час - з приреченістю до сущого, майбутній час - з проектом. Оскільки людина не здатна сприймати і поціновувати кожну мить свого наявного буття, вона увесь час або згадує минуле (вже небуття), або сподівається на майбутнє (ще не буття). Отже, вона не фіксує тієї миті між минулим і майбутнім, яка і є буттям. І ця "невкоріненість", нестабільність і неспокій (турбота) викликають у людини "метафізичну нудоту", оскільки в неї паморочиться у голові від постійного "ковзання" над поверхнею буття. Перебуваючи під тиском думок, пріоритетів і впадбань

інших людей, під анонімним впливом соціуму, людина втрачає відчуття своєї екзистенції, своєї справжності, цілісності, буття. Вона перебуває в небутті і її охоплює страх. Турбота і страх спрямовують дії людини. І тільки в межових (пограничних) ситуаціях, де вона потрапляє в глухий кут, опиняється між життям та смертю, відчуває провину, безвихідь і страждає, - актуалізується екзистенційна рефлексія: відчиняються дверцята до світу чуттєвого самопізнання, самовиявлення. Людина повертається до себе, до власної екзистенції, відкриває своє буття, відчуває (пізнає) себе справжню. Подальше розгортання хайдеггерівської концепції людського буття подає Ж.-П. Сартр у книзі "Буття та Ніщо".

Ж.-П. Сартр, аналізуючи таку важливу рису екзистенції, як комунікація, вважає, що оскільки "буття з іншим" вплановане в структуру мого буття, – то іманентно-суб'єктивна екзистенція може певною мірою об'єктивуватись (відкриватись) в процесі спілкування з іншою екзистенцією. Йдеться про чуттєве, душевне спілкування, коли істина твого існування сприймається іншою людиною. Відбувається певний прорив до іншої екзистенції, яка при

цьому не перетворюється на об'єкт, залишаючись суб'єктивною. Щодо формального, безособового спілкування, то воно не відкриває екзистенцію, а більшою мірою приховує її. Екзистенція – це можливість бути іншим, обираючи різні проекти майбутнього. Обирати себе (іншого) – це і є свобода, на думку Сартра. У той самий час це також - відповідальність за здійснений вибір. Свобода мислиться Сартром не у соціально-політичному контексті. Це екзистенційна свобода, яку може відчувати й раб, він теж може здійснювати свій вибір. У моральному виборі людина, не спираючись на Бога

(а Сартр був атеїстом, на відміну від К. Ясперса, Г. Марселя та інших екзистенціалістів), діє на власний розсуд і ризик. Тому її переслідують відчуття страху і тривоги. Для самотньої людини, закинutoї у чужий світ, страх і тривога – це платня за свободу. Люди прагнуть благ, чинів, слави, перетворюючись на функцію і навіть сутність цих чинників. Отже, якщо людина не отримує того, на що націлена, - то визначає себе, свою сутність негативно,

набуває для себе несправжності. Вона позиціонує себе не як “Я є”, а як “Я маю (або не маю)”. Таким чином втрачаючи можливість екзистенційної рефлексії, людина ніде не чувається такою самотньою, як у натовпі.

Висновки і перспективи (Conclusion). Дане дослідження розгорнуло аналіз концептуалізації специфіки ірраціонального боку

процесу пізнання та самопізнання, де і закладені ґрунтовні потенції для інтелектуальної, творчої реалізації особистості.

Процес формування уявлень про ірраціональну специфіку і пізнавальні можливості нашої психіки, свідомості та самосвідомості відрізняється багатогранністю поглядів і підходів. Цей шлях, очевидно, є тією ж мірою нескінченним, як і сам пошук істини в процесі пізнання.

При цьому матеріал статті можна використати для поглибленого вивчення сучасних тенденцій у дослідженні свідомості й самосвідомості людини у їх взаємозумовленості, для усвідомлення перспектив розвитку людської психіки у контексті рефлексивного аналізу співвідношення в ній раціонального та ірраціонального.

Список використаних джерел

1. Гуссерль Е. Досвід і судження. Дослідження генеалогії логіки. Київ: ППС-2002, 2009. 356 с.
2. Причепій Є. М., Черній А. М., Чекаль Л. А. Філософія. Підручник. Вид. 3-тє. Київ: Академвидав, 2009. 592 с.
3. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто. Москва: АСТ, 2015. 928 с.
4. Фрейд З. Психология бессознательного. Москва: Просвещение, 1990. 448 с.
5. Хайдеггер М. Время и Бытие. Москва: Республика, 1993. 447 с.
6. Юнг К.Г. Архетипи і колективне несвідоме (Переклад українською). Львів: Астролябія, 2012. 588 с.
7. Чекаль Л.А. Філософські неklasичні студії XIX-XX століть щодо підходів до проблеми самопізнання // «Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць. – К.,- 2020р. Випуск 159.

References

1. Husserl' E. Dosvid i sudzhennya. Doslidzhennya henealohiyi lohiky. Kyiv: PPS-2002, 2009. 356 s.
2. Prychepiy YE. M., Cherniy A. M., Chekal' L. A. Filosofiya. Pidruchnyk. Vyd. 3-tye. Kyiv: Akademvydav, 2009. 592 s.
3. Sartr ZH.-P. Bytye y nychto. Moskva: AST, 2015. 928 s.
4. Freyd Z. Psykholohyya bessoznatel'noho. Moskva: Prosveshchentye, 1990. 448 s.
5. Khaydehher M. Vremya y Bytye. Moskva: Respublyka, 1993. 447 s.
6. Yunh K.H. Arkhetypy i kolektyvne nesvidome (Pereklad ukrayins'koyu). L'viv: Astrolyabiya, 2012. 588 s.
7. Chekal' L.A. Filosofs'ki neklasychni studiyi KHKH-KHKH stolit' shchodo pidkhodiv do problemy samopiznannya // «Hileya: naukovyy visnyk»: Zbirnyk naukovykh prats'. – K.,- 2020r. Vypusk 159.

**CONSCIOUSNESS AND SELF-CONSCIOUSNESS IN PSICHOANALYTICAL,
PHENOMENOLOGICAL AND EXISTENTIAL DISCOURSE****Chekal L. A.**

Abstract. *This article is focused on the analysis of the problem of deep contexts of irrational reflection in the studies of great thinkers of the twentieth century and in the further research. The author analyses specifics of conceptualization of self-knowledge and structuring of psychics as well as the features of methodology of cognition and self-consciousness in the context of definition of values and priorities for a development of the person. The study includes a review of socio-historical determinants of the human psychics and behavior which leads to a conclusion that the human psychics does not depend on any limitations, such as the three-dimensionality of space and time. It does not obey the laws of physics and has a certain superpersonal layer in its structure. Additionally, the author deep dives in the main concepts and problems of irrational reflection, demonstrates the examples of their application in situational contexts and summarizes theoretical interrelations and the most important conceptual discussions. The theoretical significance of the problem of cognition and self-consciousness is determined by the central role of man as a person in society and history. The analysis shows that the methodology of cognition and self-consciousness should be based on the principles of axiological disengagement, unity of logical and historical aspects, as well as on the coherence of social theory and practice.*

Key words: *cognition, self-consciousness, reflection, empiricism, will, relativity, immanence, rationality, irrationality, unconsciousness, sublimation, social value, phenomenology, independence, psychoanalysis, existentialism.*